

UOT: 94(479.24)

M.Ə.RƏSULZADƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ İSTİQLAL MÜBARİZƏSİNİN
LİDERLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

©2024

SEVİNC RƏHİMOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-5449-6978; e-mail: rehimova.74@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.128>

Xülasə: XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixinin keşməkeşli və çətin bir dönməində siyasi fəaliyyətə başlayan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə görkəmli dövlət və ictimai xadim, böyük mütəfəkkir, siyasətçi və publisist, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından və ideoloqları biri idi. Məhəmməd Əmin XX əsrin əvvəllərindən müstəqillik elan olunana qədər olan dövrdə monarxiya quruluşuna qarşı çıxış edərək, milli özünüdərk problemlərini, insanların ana dilində təhsilin, söz, mətbuat azadlığının, habelə vətəndaşın vicdanının, əmlakının təmin edilməsinin vacibliyini vurğulayaraq ictimai-siyasi fəaliyyətə başlamışdır. 1918-ci il mayın 28-də M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycanın siyasi elitası Cümhuriyyətin yarandığını elan etdi. Rusiyada bolşevik inqilabından sonra bu yeni yaranmış dövlətin tarixi torpaqlarını və keçmiş sərhədlərini bərpa etmək üçün yeni mübarizə başladı. Məhəmməd Əmin ömrünün sonuna kimi öz ali məqsədinə, ideologiyasına sadiq qalmış, Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etmək uğrunda mübarizəsini davam etdirmişdir.

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzadə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, milli kimlik, istiqlal mübarizəsi

M.A.RASULZADE AS ONE OF THE LEADERS OF THE AZERBAIJAN
NATIONAL INDEPENDENCE STRUGGLE

©2024

SEVINDZH RAGIMOVA

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0001-5449-6978; e-mail: rehimova.74@mail.ru

Abstract: Mammad Emin Rasulzade, who began his political activity in a controversial and difficult period in the history of Azerbaijan at the beginning of the twentieth century, was an outstanding statesman and public figure, a great thinker, politician and publicist, one of the founders and ideologists of the Azerbaijan Democratic Republic. In the period under review, from the beginning of the 20th century until the declaration of independence, M.E.Rasulzade began his socio-political activity, speaking out against the monarchical system, highlighting the problems of national self-awareness, the importance of providing people with education in their native language, freedom of speech, press, conscience, as well as the requirements for ensuring the inviolability of the person and property of citizens.

On May 28, 1918, the political elite of Azerbaijan, led by M.E. Rasulzade, announced the creation of the republic. After the Bolshevik coup in Russia, a new struggle began to restore the historical lands and former borders of this newly formed state. M.E. Rasulzade remained faithful to his highest goal, ideology until the end of his life and continued the struggle for the restoration of the independence of Azerbaijan.

Keywords: M.E.Rasulzade, Azerbaijan Democratic Republic, national identity, struggle for independence.

М.А.РАСУЛЗАДЕ КАК ОДИН ИЗ ЛИДЕРОВ БОРЬБЫ ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ НЕЗАВИСИМОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА

©2024

СЕВИНДЖ РАГИМОВА

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-5449-6978; e-mail: rehimova.74@mail.ru

Резюме: Мамед Эмин Расулзаде, начавший свою политическую деятельность в противоречивый и сложный период истории Азербайджана в начале XX века, был выдающимся государственным и общественным деятелем, великим мыслителем, политиком и публицистом, одним из основателей и идеологов Азербайджанской Демократической Республики.

В рассматриваемый период, с начала XX века до провозглашения независимости М.Э.Расулзаде начал свою общественно-политическую деятельность, выступая против монархического строя, освещая проблемы национального самосознания, важности предоставления народу образования на родном языке, свободы слова, печати, совести, а также требований обеспечения неприкосновенности личности и собственности граждан.

28 мая 1918 года политическая элита Азербайджана во главе с М.Э.Расулзаде объявила о создании республики. После большевистского переворота в России началась новая борьба за восстановление исторических земель и прежних границ этого новообразованного государства.

М.Э.Расулзаде до конца жизни остался верен своей высшей цели, идеологии и продолжил борьбу за восстановление независимости Азербайджана.

Ключевые слова: М.Э.Расулзаде, Азербайджанская Демократическая Республика, национальное самосознание, борьба за независимость.

Giriş

Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında əvəzsiz fəaliyyəti olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadədən bəhs olunur. M.Ə.Rəsulzadə şəxsiyyəti, siyasi fəaliyyəti eyni zamanda elmi-bədii yaradıcılığı bir sıra tədqiqatların obyektı olmuşdur. Onun maarifçilik ideyaları, milli mənsubiyyət, milli kimlik haqqında düşüncələri hər zaman tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir. Zəngin irsi olan

M.Ə.Rəsulzadə ideyalarının tədqiq edilməsi hər zaman aktual olaraq qalacaqdır. Bu məqalə də belə tədqiqat cəhdlərindən biridir.

Öz düşüncələri, sosial və siyasi görüşlərinin yalnız Azərbaycanın deyil, eyni zamanda Türk dünyasının tarixində özünəməxsus yeri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə müstəsna şəxsiyyətdir.

XX əsrin əvvəllərində öz xalqının həyatını təhsillə, çox vaxt isə kəskin tədbirlərlə yaxşılaşdırmağa çalışan milli ictimai-siyasi xadimlərin bütöv qalaktikası meydana çıxdı. Avtokratiya böhranı və bir sıra sosial-iqtisadi problemlər Rusiya İmperiyasının dağılmasına səbəb oldu, onun parçalarında müstəqil dövlət qurumları yarandı. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloqu və qurucusu oldu və onun süqutundan sonra da mühacirətdə də bu ideyanı müdafiə etməyə davam etdi.

M.Ə.Rəsulzadə siyasi fəaliyyətinin ilk illərində

Azərbaycan milli hərəkatının gələcək lideri və əslində müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin ideoloji-siyasi əsaslarının yaradıcısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində din xadimi ailəsində anadan olub. Atası Axund Hacı Ələkbər Rəsulzadə din xadimi rütbəsinə baxmayaraq, mütərəqqi əqidəli bir insan idi və oğluna dünyəvi təhsil vermək qərarına gəldi. Məhəmməd Əmin ibtidai təhsilini ikinci "Rus-Müsəlman məktəbi"ndə almış, sonra təhsilini davam etdirmək üçün Bakı Texnikumuna daxil olmuşdur.¹ Ehtimal olunur ki, maliyyə səbəbindən təhsilini başa vura bilməyən sonrakı illərdə təhsilin əhəmiyyətini hər zaman vurğulayırdı.

Məhəmməd Əmin də öz dövrünün bir çox digər nümayəndələri kimi siyasətə meyl edir və siyasi karyerasının əvvəlində radikal sosialist hərəkatlarına rəğbət bəsləyirdi. Özünün də etiraf etdiyi kimi ilk növbədə, bu hərəkatların çar rejiminə qarşı son dərəcə barışmaz münasibəti onun diqqətini çəkmişdi. Çarizmə qarşı mübarizədə, sosialistlər ən etibarlı deyilsə də, ən münasib müttəfiq hesab olunurdular.²

XX əsrin əvvəllərində də digər müsəlman xalqları kimi azərbaycanlıların böyük əksəriyyətinin özünüdərkinin açıq-aydın üstünlük təşkil etməsi fonunda milli dövlətçiliyin yaradılması istiqamətində aparılan işlər xüsusilə artır. Bu dövrdə azərbaycanlıların kimliyi milli hisslərdən çox, daha çox global müsəlman birliyinin - ümmətin adət-ənənələrinə əsaslanırdı. Azərbaycanın siyasi elitasının ləyaqəti ondadır ki, onlar nisbətən qısa müddət ərzində nəinki milli siyasətin əsas prinsiplərini formalaşıdırma bilmişlər.³

Təbii ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaradılması A.M.Topçubaşovun, F.Xoyskinin, N.Yusifbəylinin, Q.Ağayevin, Azərbaycan siyasi və ziyalı elitasının digər görkəmli nümayəndələrinin milli maraqlar naminə məqsədyönlü və fədakar fəaliyyətinin nəticəsi idi. Onların xidmətlərini heç bir şəkildə azaltmadan, hələ də etiraf etmək lazımdır ki, müsəlman Şərqində ilk milli dövlətin yaradılmasının

¹ Nəsiman Yaqublu. **Cümhuriyyət qurucuları**. Bakı, Nurlar NPM, 2018, s.11.

² Mirzəbala Məmmədzadə. **Milli Azərbaycan hərəkatı**. Bakı, Nicat, 1992, s.30.

³ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва: Издательство «Флинта». 2009, с.7.

da ən mühüm töhfə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən olmuşdur. Məhz o, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin nəzəri əsaslarını formalaşdırmış və onun praktiki həyata keçirilməsinə mühüm töhfə vermişdir.

XX əsrin əvvəllərində Bakı Rusiya imperiyasında müxtəlif siyasi qrupların nümayəndələrinin şiddətli mübarizədə toqquşduğu inqilabi hərəkətin əsas mərkəzlərindən biri idi. Bakı eyni zamanda Qafqaz müsəlmanlarının və ilk növbədə Azərbaycan türklərinin meydana gəlməkdə olan milli hərəkətinin mərkəzi idi. Məhz ötən əsrin əvvəllərində Bakıda gedən siyasi döyüşlər, eləcə də burada cərəyan edən milli azadlıq mübarizəsi M.Ə.Rəsulzadə üçün siyasi məktəb rolunu oynadı.

Mövcud proseslərin təsiri ilə 1903-cü ildə “Azərbaycanın gənc inqilabçıları dərnəyi”ni yaratmışdır.⁴ Daha sonra 1904-cü ilin payızında M.Ə.Rəsulzadə Zaqafqaziyada ilk müsəlman sosial-demokrat təşkilatı olan “Hümmət”in əsas təşkilatçılarından biri oldu. Onun maarifçilik ideyaları siyasi fəaliyyətinin ilk illərindən özünü büruzə verirdi. 1903-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin səhifələrində dərc olunan “Bakıdan məktub” adlı ilk nəşrində M.Ə.Rəsulzadə Qafqazda yaşayan müsəlmanlara müraciət edərək kiçik yaşlardan uşaqların təhsilə, məktəbə yönləndirilməsinin əhəmiyyətindən bəhs edir. Xalqın milli şüurunun, milli özünüdərkini və milli oyanışın əsasə yolunun maariflənməkdən keçdiyini anlayırdı.

Lakin artıq ictimai-siyasi fəaliyyətinin ilkin mərhələsində M.Ə.Rəsulzadə təkcə təhsil problemləri ilə məhdudlaşmırdı. 1905-1907-ci illərdə baş vermiş inqilabi hadisələrin şahidi və bilavasitə iştirakçısı kimi M.Ə.Rəsulzadə azərbaycanlıların siyasi və mədəni inkişaf səviyyəsini qonşu xalqlarla müqayisə etmək və qiymətləndirmək imkanı əldə etmişdir. Müqayisə zamanı xalqın bu sahədə daha zəif və ümumi inkişafdan geri qaldığını müşahidə edərək öz narahatlığını dilə gətirmişdir. Eyni zamanda, Məhəmməd Əmin əmin idi ki, “fırtınaya tutulmuş gəmi üçün hədəfin olmaması bir xalqın tarixin dönüş nöqtələrində hərəkətsizliyi qədər ölümcüldür”⁵.

Həqiqətən də, 1905-1907-ci illər inqilabı zamanı azərbaycanlıların dəqiq milli məqsədi və proqramı yox idi, ona görə də bu istiqamətdə əməli fəaliyyət yox idi. Və bu inqilabi hadisələr zamanı yaranmış ilk Azərbaycan siyasi təşkilatları öz qarşılarına azərbaycanlıların milli hüquqlarını təmin edən etnik birlik kimi deyil, Qafqazın bütün müsəlman əhalisinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmaq vəzifəsini qoydular.

M.Ə.Rəsulzadənin tədqiqatçısı olan A.Balayev bunu, Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai-siyasi həyatında islamın hakim rolu ilə əlaqələndirirdi. Nəticədə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan etnik qrupu nisbətən aşağı səviyyədə etnosiyasi konsolidasiya ilə xarakterizə olunurdu, çünki dini və regional mənsubiyyət etnik eyniləşdirmədən daha güclü idi.⁶

⁴ Ирада Багирова. **Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века**. Баку, 1997, с.30.

⁵ Мəmməd Əmin Рəsулзадə. **Əsərləri. Toplayanı və tərcümə edəni Ş.Hüseynov**. Bakı, Şirvan nəşr, II c. 2001, s.474.

⁶ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва: Издательство «Флинта». 2009, с.16.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və türkçülük

İnqilabi hadisələr zamanı yaranan ilk Azərbaycan siyasi təşkilatları öz qarşılarına azərbaycanlıların milli hüquqlarını təmin edən etnik birlik kimi deyil, Qafqazın bütün müsəlman əhalisinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmaq vəzifəsini qoydular. Bu, Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai-siyasi həyatında islamın hakim rolu ilə bağlı idi. Nəticədə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan etnik qrupu nisbətən aşağı səviyyədə etnosiyasi konsolidasiya ilə xarakterizə olunurdu, çünki dini və regional mənsubiyyət etnik eyniləşdirmədən daha güclü idi. Təbii ki, Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində türk kimliyinin ilk əlamətləri XIX əsrin sonlarında yaranıb. Maarifçilik və mədəni türkçülükdən siyasi türkçülüyə keçid Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadənin adı ilə bağlıdır. Bu faktı təsdiqləyən Yusuf Akçura yazırdı ki, “Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycanda türkçülüğü dil və ədəbiyyat sahəsindən siyasi nəzəriyyələrə yayan, türk birliyi və Osmanlı imperiyasında mərkəzləşmiş turançılıq ideologiyasını yaradan ilk mütəfəkkirdir”.⁷ Ə.Hüseynzadə türk özünüdərkinin ümumi müsəlman şüurunun pəncəsindən azad edilməsinə töhfə verməklə obyektiv olaraq müxtəlif türk xalqları arasında sırf milli kimliyin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Məhz bu dövrdə Şimali Azərbaycanda millətləşmə prosesi sürətlənərək milli hərəkatın tədricən ümmətçilikdən milliyyətçilik mərhələsinə keçməsinə şərait yaratdı ki, bu prosesdə aparıcı sima heç şübhəsiz M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur.⁸

Daha sonra bu ideyalar milliyətçi gənclərin düşüncələrinin inkişafı fonunda XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmağa başladı. Məhz milli azadlıq yollarının axtarışı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə dünyagörüşünün sonrakı təkamülünə təkan verən siyasi və ideoloji axtarışların əsas səbəbi idi. Rəsulzadə türkçülük və azərbaycançılıq ideyalarına doğru gedir və onun əsasına müstəqil Cümhuriyyətin yaradılmasının mümkün olacağına inanırdı.

Türkçülük, millətçilik ideyalarını rəhbər tutan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onun kimi mütərəqqi gənclər imperiya tərəfində təqiblərə məruz qaldılar. Artan siyasi reaksiya qarşısında Çar Rusiyası hökumətinin təqiblərindən qaçan M.Ə.Rəsulzadə 1908-ci ilin sonunda məcburən İrana mühacirət etdi. İranda da M.Ə.Rəsulzadə siyasi fəaliyyətini davam etdirərək şah rejiminə qarşı inqilabi hərəkatın fəal iştirakçısına çevrildi və Məşrutə hərəkatını dəstəklədi. 1910-cu ilin sentyabrında M.Ə.Rəsulzadə qrupla Avropada təhsil almış İran ziyalıları (S.Q.Tağızadə, Q.Nəvvab, S.Mirzə, S.M.Rza və b.) İran Demokratik Partiyasını yaradırlar. Elə həmin il İrane Nou (Yeni İran) qəzetini nəşr etməyə başladı və bununla da İranda Avropa tipli mətbuatın əsasını qoydu. Bundan əlavə, 1910-cu ildə Tehranın “Faros” nəşriyyatında onun “Mühafizəkar və ya mühafizəkar-sosialist partiyaların tənqidi” kitabı fars dilində nəşr edilmişdir. 1911-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində M.Ə-nin fars dilində daha bir kitabı nəşr olunur.⁹

⁷ İbrahim Yüksel İ. *Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın*. İstanbul, Acar yayınları. 1988, s.135.

⁸ Kamran İsmayilov. *Tarih ve kimlik meselesi bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve milli devlet kuruculuğu*. Bengi. Dünya yürük araştırmaları dergisi. Özel sayı. 2024 (2), s.246.

⁹ Айдын Балаев. *Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)*. Москва: Издательство «Флинта». 2009, с.25.

İranda da siyasi fəaliyyətinə görə təqib olunan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1911-ci ilin mayında müsəlman ziyalıları arasından siyasi mühacirlərin cəmləşdiyi mərkəz olan İstanbulla getməli olur. Burada çarizmin təqiblərində qaçmaq məcburiyyətində qalmış türkçülüyn ideoloji hərəkət kimi formalaşmasında mühüm rol oynamış azərbaycanlılar Ə.Hüseyn-zadə və Ə.Ağayev, tatar Y.Akçura və başqaları ilə sıx əməkdaşlığa başlayır. Adları çəkilən ideoloqların söyləri nəticəsində Türkiyədə türkçülük və turançılıq ideologiyasının davamçılarınin dairəsini xeyli genişləndirmək mümkün oldu.

Məhz İstanbulda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin siyasi baxışlarının formalaşması prosesi başa çatmışdı. Türkçülük ideoloqları ilə ünsiyyət Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin siyasi dünyagörüşünün sonrakı təkamülündə dərin iz buraxmışdır. O, türk xalqlarının yaranma və inkişaf yolları problemləri, “türkləş, islamlaş, avropalaş” şüarını həyata keçirmə yolları ilə bağlı qızğın müzakirələrdə heç vaxt kənar müşahidəçi olmayıb.

Osmanlı İmperiyasının 1912-ci ildə Balkan müharibəsindəki uğursuzluğu xalqların milliyyətindən və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq vahid bir millətə “birləşməsi” doktrinasının – osmanlılığın son süqutuna səbəb oldu. Lakin eyni zamanda, bütün türk xalqlarının “vahid türk xalqı”nda birləşməsini nəzərdə tutan turançılıq ideyalarının təntənəsini xeyli sürətləndirdilər. Osmanlı türk xalqlarının qurtuluş və tərəqqi prosesinin bir növ lokomotivi olmaq iqtidarında deyil. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə “əsrlərin durğunluğu İstanbulla kompleks sosial islahatlar həyata keçirməyə imkan vermədiyini və bu tarixi missiyanı isə “yeni Turanın ümidi gənc cəsur Azərbaycanın öz üzərinə götürdüyünü yazırdı.¹⁰

Mühacirəti illərində siyasi və ideoloji görüşlərini daha da dərinədən inkişaf etdirən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə sonrakı illərdə Azərbaycan türklərinin milli-azadlıq mübarizəsi vəzifələri kontekstində siyasi türkçülük ideyalarını yaradıcılıqla yenidən işləyib hazırlamağı qarşısına məqsəd qoydu.

1913-1917-ci illər

İmperiyanın yubileyi münasibətilə amnistiyadan istifadə edən M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə məcburi mühacirətdən vətənə qayıdır. Vətənə qayıdandan sonra o 1911-ci ilin oktyabrında Məhəmməd Əli Rəsulzadə, Tağı Nağıyev və Abbasqulu Kazımzadə tərəfindən yaradılan Müsavat partiyasına daxil oldu və nisbətən qısa müddətdə bu siyasi təşkilatın əsas ideoloqu və rəhbəri oldu. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və dövründə yazdığı nəzəri əsərləri ilə M.Ə.Rəsulzadə Müsavat ideologiyasına milli əsas gətirdi və bu, son nəticədə partiyanın siyasi proqramının islam birliyindən azərbaycanlıların və digər türk xalqlarının milli hüquqları uğrunda mübarizəyə istiqamətlənməsinə xidmət etdi. Bu, təkcə Müsavatın deyil, bütün Azərbaycan milli hərəkətinin siyasi təkamülündə dönüş nöqtəsi oldu.¹¹ Bu, təkcə Müsavatın deyil, bütün Azərbaycan milli hərəkətinin siyasi təkamülündə dönüş nöqtəsi oldu.

¹⁰ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsrimizin Siyavuşu**. Bakı, 1990, s.49.

¹¹ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва: Издательство «Флинта», 2009, с.31.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Məhəmməd Əmin hələ də Azərbaycan millətinin kimliyi ideyasını nəhayət qəbul edə bilməyib. Bu müddət ərzində M.Ə.Rəsulzadə kimi siyasi və intellektual elitanın digər nümayəndələri Azərbaycan vahid türk millətinə integrasiya ilə Azərbaycan türklərinin özünəməxsus milli kimliyini bərqərar etmək arasında çətin seçim qarşısında qaldı. Bu baxımdan təəccüblü deyil ki, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində M.Ə.Rəsulzadə orta q türk və Azərbaycan milli kimlikləri arasında qızıl orta axtarışında idi. Bunu onun Azərbaycan türklərinin xalq danışığı dili əsasında yeni ədəbi dilin formalaşdırılmasını təklif edən “Azəriçilər”lə “Osmançılar” arasında mətbuat səhifələrində dil problemlərinə dair qızğın mübahisədə tutduğu mövqe də təsdiq edir. Gələcəkdə yaradılması labüd olan müstəqil dövlətin əsas atributu olan dil məsələsi Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni düşündürən əsas problemlərdən biri idi.

M.Ə.Rəsulzadə ana dilinin inkişafını etnik birliklərin əsas elementlərindən biri sayırdı. Eyni zamanda o, Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasətində dil amilinin əhəmiyyətinə diqqət çəkirdi. Bu istiqamətdə əsas vəzifə, bundan ibarətdir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini xaricdən alınan borcların həddindən artıq hökmranlığından və ilk növbədə ərəbliklərdən, rusizmlərdən və farsizmlərdən təmizləmək idi. Üstəlik, M.Ə.Rəsulzadə xarici alınmaların milli dillə əvəzlənməsinin mənbəyinin “qədim uyğur və cığatay dilləri və Kazan və Orenburq tatarlarının dialektləri deyil, Azərbaycan türklərinin yerli dialektləri” olduğunu bildirirdi.¹²

Birinci Dünya müharibəsi zamanı imperiyaya daxil olan ölkələrdə sosial-iqtisadi, siyasi və milli problemləri daha da kəskinləşdirdi. Müharibənin Rusiya üçün nəticələri fəlakətli oldu. Çar hökuməti müharibə şəraitində tam acizliyini və ölkəni idarə edə bilmədiyini göstərdi. Çarizmin xarici və daxili siyasətindəki çoxsaylı uğursuzluqlar (cəbhədəki uğursuzluqlar, böyük insan itkiləri, iqtisadi dağıntılar, aclıq, milli zülmün artması və s. ilə müşayiət olunan) imperiyada cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən sistemli böhran 1917-ci ilin əvvəllərində özünün kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır.

Monarxiyanın devrilməsinin qaçılmaz olduğunu anlayan M.Ə.Rəsulzadə bu prosesdə milli amilin rolunu qeyd edərək yazırdı: *“Fevral inqilabı iki mühüm qüvvənin getdikcə artan təzyiqləri nəticəsində baş verdi: bir tərəfdən imkansız təbəqələr, digər tərəfdən isə əsarətdə olan xalqlar öz hüquqlarını tələb edirdilər”*¹³. Bu baxımdan inqilabın Rusiya imperiyasının bütün müstəmləkə ucqarlarında, o cümlədən Azərbaycanda böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılanması tamamilə təbiidir.

M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycanın milli qüvvələri yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək dövlət quruculuğu proseslərini sürətləndirməyi və dərinləşdirməyi qarşılarına məqsəd qoydular.

1917-ci ilin fevralına qədər Azərbaycanın siyasi liderlərinin tələbləri mədəniyyətin və dilin azad inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması, milli hüquqi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması ilə məhdudlaşdırlarsa, artıq Fevral inqilabından sonra Rusiya imperiyasında etno-siyasi proseslərin güclənməsi şəraitində avtokra-

¹² Айдын Балаев. *Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв.* Баку, 2005, с.60.

¹³ Мəhəmməd Əmin Rəsulzadə. *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı, Elm, 1990, s.28.

tiyanın devrilməsi ilə azərbaycanlıları siyasi cəhətdən müstəqil və özünəməxsus bir xalq kimi formalaşdırmağa başladılar. Milli hərəkət proqramında milli öz müqəddəratını təyin etmə prinsipləri və Rusiya dövləti çərçivəsində Azərbaycana ərazi muxtariyyəti tələbinin elan edilməsi isə bunu sübut etdi.¹⁴

Məhəmməd Əmin Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibə dövründə Azərbaycan türklərinin müstəqil bir xalq kimi tanınmasına tədricən, addım-addım yaxınlaşdı.

Azərbaycan milli hərəkətinin ərazi muxtariyyəti formasında milli dövlətçiliyin yaradılmasını tələb edən ilk siyasi proqramı fevral inqilabından az sonra 1917-ci il aprelin 15-dən aprelin 20-dək Bakıda keçirilən I Ümumqafqaz Müsəlman Qurultayında tərtib edilərək təsdiqləndi. Bu qurultayda bir sıra nümayəndələr təmsil olunsalar da, heç şübhəsiz əsas qüvvə o vaxt Azərbaycan milli hərəkətinin liderlərindən sayılan M.Ə.Rəsulzadə idi. Türk xalqlarının birliyinə gəlincə, M.Ə.Rəsulzadə “ümumi mədəni milli vəzifələri yerinə yetirmək üçün” gələcək muxtar vahidlərin nümayəndələrinin milli şurasını təşkil etməyi təklif etdi. Bununla da bir daha göstərdi ki, o, siyasi deyil, sırf türk xalqlarının mədəni birliyinin tərəfdarıdır.

Məhəmməd Əmin türk-müsəlman birliyini ilk növbədə bu xalqları müstəmləkə boyunduruğundan azad etmək kimi ümumi məqsədlər uğrunda birgə mübarizə kimi başa düşür, eyni zamanda onların hər birinin müstəqil milli varlıq hüququnu önə çəkirdi. Belə bir şəraitdə türk və müsəlman xalqlarının hərəkətinə sabitlik və daxili bütövlük verən bu ideya qaynaqlanmış blokun öz spesifik milli məqsədlərinin reallaşmasına doğru irəliləməsinə şərait yaratdı. Bununla bağlı Məhəmməd Əmin Azərbaycan millətinin kimliyi ideyasını nəzəri cəhətdən əsaslandırdı, Azərbaycan milli dövləti layihəsinin banisi oldu, həm də ümumrusiya səviyyəsində fəaliyyəti ilə Rusiyanın digər müsəlman və türk xalqları arasında dövlət quruculuğu proseslərinin inkişafına mühüm töhfə verdi. Həmin andan etibarən o, əslində ümumrusiya miqyasında siyasətçiyə çevrildi.

Azərbaycanın siyasi elitası konsepsiyada nəzərdə tutulan məqsədləri həyata keçirmək üçün kütlələri səfərbər etmək problemini də həll etməli idi. Eyni zamanda, M.Ə.Rəsulzadə anlayırdı ki, bu problemin həlli çoxsaylı çətinliklərlə, ilk növbədə, Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətinin siyasi şüurun hələ tam dərk olunmaması, eləcə də regionda fəaliyyət göstərən siyasi qüvvələrin milli dövlətçilik ideyasına son dərəcə düşmən münasibəti ilə bağlı idi. Sadalanan əngəllərə və çətinliklərə baxmayaraq Məhəmməd Əmin Rəsulzadə başda olmaqla Azərbaycanın gənc, mütərəqqi milliyətçiləri cümhuriyyətin elan olunması kimi tarixi missiyanı kulminasiya nöqtəsinə qədər gətirə bildilər.

Cümhuriyyətin elan olunması

1918-ci ilin 27 mayında M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri seçildi. Bu zaman onun 34 yaşı vardı. Onun Azərbaycan Milli Məclisinin sədri seçilməsi, şübhəsiz ki, Azərbaycan türklərinin azadlıq mübarizəsində göstərdiyi danılmaz xidmətlərin nəticəsi idi. Nəzərə alsaq ki, müstəqillik elan edilən zaman Milli Şura Azərbaycanda

¹⁴ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва: Издательство «Флинта», 2009, с.49-50.

dövlət hakimiyyətinin ali orqanı idi, Məhəmməd Əmin haqlı olaraq müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk dövlət başçısı hesab olunur.¹⁵

1918-ci il mayın 28-də isə Milli Şuranın iclasında Azərbaycanın müstəqilliyinin dərhal elan edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. İclas iştirakçıları 24 səs, iki bitərəf olmaqla (S.M.Qənizadə və C.Axundov) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasını elan edən “Azərbaycanın Müstəqillik Aktı”nın mətnini təsdiqlədilər. İstiqlal Bəyannaməsinə əsasən, Milli Şura ölkənin gələcək ali qanunverici orqanına çevrilməli olan Müəssislər Məclisi çağırılana qədər “bütün Azərbaycanın idarəçiliyinin başında” dayanırdı. Bu sənəd yeni dövlətin əsas yaşam prinsiplərini müstəqillik, insan hüquqlarına hörmət, milli, dini, sosial bərabərlik, dünyanın bütün dövlətləri və xalqları, o cümlədən qonşu xalqlarla dinc və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq kimi ümumbəşəri və demokratik ideyaları özündə ehtiva edirdi. İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqil dövlət statusunu hüquqi cəhətdən möhkəmləndirdi.¹⁶

M.Ə.Rəsulzadə müstəqilliyin elan olunmasının yaratdığı xoşbəxtliyi belə ifadə edir: “XIX əsrin əvvəllərində 9 ayrı xanlıq kimi Rusiyanın müstəmləkə boyunduruğuna düşmüş Azərbaycanın Birinci dünya müharibəsi nəticəsində süqut edən Rusiya imperiyasının xarabalıqları altından siyasi cəhətdən bütöv, vahid millət və dövlət kimi çıxmasından səmimi qəlbdən məmnunam”.¹⁷

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası mövcudluğunun ilkin dövründə təkcə ciddi xarici təhlükələrlə deyil, həm də daxili problemlərlə üzləşmişdi. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu prosesi çox mürəkkəb və ağır vəziyyətdə davam edirdi. Ölkənin siyasi mərkəzi olan Bakı şəhəri və Bakı qəzası milli dövlətçiliyə qarşı barışmaz mövqedə duran bolşevik-daşnak qüvvələrinin əlində idi. Bolşevik-daşnak silahlı birləşmələrinin vəhşiliyindən bezmiş dinc Azərbaycan əhalisi ölkədə əmin-amanlığı və asayışı bərpa etməyə qadir olan hakimiyyətə can atırdı. Eyni zamanda, bir çox azərbaycanlılar ölkədə hökm sürən anarxiya və xaosu təkbəşinə dayandıra bilməyəcəklərini anladılar. Bu baxımdan onlar Osmanlı İmperiyasının köməyinə xüsusi ümid bəsləyirdilər. 1918-ci il iyunun əvvəllərində Nuri Paşanın başçılığı ilə 300 nəfər türk hərbi təlimatçısının Gəncəyə gəlməsi və nisbətən qısa müddətdə şəhərdə asayışı qaydaya salması türklərin Azərbaycan əhalisi arasında nüfuzunu və nüfuzunu daha da gücləndirdi. Bu məqamda da Məhəmməd Əmin Rəsulzadə özünü mahir diplomat kimi təsdiqlədi.

Nəticə

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan milli dövlətçilik formalaşdırılması ideyasının həyata keçirilməsinə mühüm töhfə vermiş nəzəriyyəçi alim, eyni zamanda yalnız nəzəriyyədə deyil, praktiki olaraq öz ideyalarını həyata keçirməyə

¹⁵ Айдын Балаев. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955)**. Москва: Издательство «Флинта», 2009, с.105.

¹⁶ Kamran İsmayilov. **Tarih ve kimlik meselesi bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve milli devlet kuruculuğu**. Bengi. Dünya yürük araştırmaları dergisi. Özel sayı. 2024 (2), s.250.

¹⁷ Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. **Əsərləri**. VI c. Bakı, 2013, s.19.

nail olmuş lider idi. İdeoloji yenilik M.Ə.Rəsulzadə türkçülük ideyalarına arxalanaraq azərbaycançılığın tutarlı konseptual sistemini – Azərbaycan millətinin və dövlətçiliyinin yaradılması layihəsini işləyib hazırlamışdır. Azərbaycançılıq konsepsiyasının hazırlanması milli dövlətçiliyin yaradılması yolunda atılmış ilk addım idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. İbrahim, Yüksel İ. **Azerbaycan'da Fikir Hayatı ve Basın. İstanbul, Acar yayımları.** 1988, 174 s.
2. İsmayılov, Kamran. **Tarih ve kimlik meselesi bağlamında Mehmet Emin Resulzade ve milli devlet kuruculuğu. Bengi. Dünya yürük araştırmaları dergisi. Özel sayı.** 2024 (2), s.237-262.
3. Məmmədzadə, Mirzəbala. **Milli Azərbaycan hərəkəti.** Bakı, Nicat, 1992, 246 s.
4. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Azərbaycan Cümhuriyyəti.** Bakı, Elm, 1990, 288 s.
5. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Əsrimizin Siyavuşu.** Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1990.
6. Rəsulzadə, Məmməd Əmin. **Əsərləri (1900-1914-cü illər).** Toplayanı və tərcümə edəni Ş.Hüseynov. II cild. Bakı, Şirvan nəşr, 2001. 526 s.
7. Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. **Əsərləri.** IV cild. Bakı, Qanun, 2013, 456 s.
8. Yaqublu, Nəsiman. **Cümhuriyyət qurucuları.** Bakı, Nurlar NPM, 2018, 504 s.
9. Балаев, Айдын. **Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955).** Москва: Издательство «Флинта», 2009, 288 с.
10. Балаев, Айдын. **Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв.** Баку, Нурлан, 2005, 327 с.
11. Багирова, Ирада. **Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века.** Баку, 1997, 336 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Rəhimova Sevinc Sabir qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.	Sevindzh Ragimova Sabir – Doctor of Philosophy on History, Institute of History and Ethnology under the name of A.A.Bakikhanov, ANAS. Azerbaijan, Baku.
--	---